

מצד זה עמוס לויתן

מאז ומעולם עסקה ביקורת הספרות גם בתכנים, אבל מעולם לא נתקלתי בהגדרה כל כך מצומצמת שלה. הגדרה פוסט-מודרנית זו, עשויה להלום בשינויים קלים את הגדרת הביקורת הוידאנוביסטית (על שם אנדרי ז'דאנוב "התיאורטיקן המרקסיסטי הגדול" של סטלין, וראה לקסיקון 'תכנים וצורות' א), כאשר הנוסח "בכל טקסט חבוי אינטרס כוחני" שצריך לחשוף, יכול לשמש מוטו לכל רדיפה באשר היא. (ואגב, אפשר להפנותו גם נגד אינטרסים מגדריים, שבשםם ולמענם נוצרה ההגדרה שלמעלה מלכתחילה).

במילים אחרות, המבקר המוסרי עלול להיות מן הסוג המבקש פחות אחר מופתים ספרותיים, ויותר אחר ראיות להרשעה (אם לא של היצירה, אז לפחות של הקוראים). ומעניין שמצאתי אמנם תנא דמסייע לחששותי אלה במאמרו של משה רחמוט ב'מאזניים' ("האם מארק טוויין רימה את ארנסט המינגוויי: מסר חברתי והתחמקות בהרפתקאותיו של האקלברי פין") שהביאה לחוברת העורכת מנדלסון-מעוז.

הרפתקאות האקלברי פין, הנער הלבן הנבער על גדות המיסיסיפי והעבד השחור הנמלט ג'ים, משמשות דוגמה לתהפוכות הביקורת המוסרית מיום הופעת הספר ב-1885 ועד עצם היום הזה, כפי שסוקר אותן רחמוט במאמרו. הארגון הלאומי האמריקאי לקידום של אנשים בעלי צבע, הכריז עליו ב-1957 כספר גזעני, לא רק בשל השימוש במילה "ניג'ר", ותבע להוציא אותו מתוכנית הלימודים.

בשנות השמונים הוצאה במדינת וירג'יניה מהדורה מצונזרת ללא המילה האסורה. מנגד היו שטענו כי לא רק שהספר איננו גזעני, אלא הוא הרומן האנטי-גזעני ביותר שנכתב בידי סופר אמריקאי מעולם. אין בכונותי להביא כאן את כל השיקולים בעד ונגד (לשם כך כדאי לקרוא את המאמר המעניין ב'מאזניים'), אלא רק לציין כי בסופו של דבר הסכימה הביקורת שעיקרו הוא אנטי-גזעני אבל סופו גזעני. הסופר ארנסט המינגוויי, הנזכר בכותרת המאמר של רחמוט, היה אחד מאלה שתקפו את חלקו האחרון של הרומן וקרא לקוראים לפסוח עליו לגמרי. בביקורת קיבל חלק זה את השם "התחמקות", משום שבו, לטענתה, מתחמק מארק טוויין ממסר אנטי גזעני ברור.

מה שעניין אותי הוא להראות כיצד הפרשנות של רחמוט לרומן מוליכה את הביקורת המוסרית צעד אחד רחוק מדי - מן הקריאה אל העשייה. רחמוט טוען כי טוויין מבחין בין ההחלטה של האק לעשות טוב לבין עשיית הטוב עצמה. האק מקבל החלטה אבל לא מגשים אותה, כלומר מתחמק, ובכך הוא דומה לכל אחד מאיתנו. את מאמרו מסכם רחמוט בדברים הבאים (שבהם גם פתח):

"הספר מעלה שאלה שהיא רלוונטית לא רק לאמריקה של המאה ה-19: באיזו מידה אנחנו רוצים לעשות טוב, ובאיזה מידה אנחנו רק נהנים מהפנטזיה שעל פיה אנחנו עושים טוב? האם הספרות הופכת אותנו לאנשים טובים יותר או שהיא נותנת לנו תירוץ מוסרי לשבת ולדפדף במקום לעשות?"

הרי לכם! דברים מפורשים של הוקעת הקורא. המבחן מעתה הוא לא רק של הספר שאנו קוראים (אם הוא מוסרי אם לאו), אלא גם מה אנו עושים בעקבות הקריאה! ואם לא נעשה דבר, תבוא הביקורת המוסרית, בפירושו של רחמוט (חסר הרחמים) ותתבע להעניש אותנו בעונשים הקבועים בחוק על התחמקות.

ספרה של עדיה מנדלסון-מעוז עשיר בהרבה (ואפילו מצדד בגישות של אי-הכרעה מוסרית), אבל אי-אפשר לומר שאין בו פוטנציאל גם לגישות וידאנוביסטיות התובעות פעולה חד משמעית מן הקורא.

שופטים את הקוראים

אפתח בשבח ואסיים בגנות. אני מבקש לשבח את עורכת כתב העת הוותיק 'מאזניים', ציפי שחרור, שהקדישה את הגיליון האחרון (נובמבר 2010) לנושא מיוחד "אתיקה וספרות". לשם כך הפקידה את עריכתו בידי ד"ר עדיה מנדלסון-מעוז מחברת הספר *הספרות כמעבדה מוסרית*, שיצא לא מכבר לאור בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן במסגרת הסדרה "פרשנות ותרבות". בגיליון 'מאזניים' מתפרסמים מלבד מאמר המבוא

שלה גם מאמרים נוספים מאת אנשי אקדמיה, בהם אסא כשר, מיטל נדלר, משה רחמוט, תמי עמיאל-האזור, עידן ירון, דניאל סטטמן ונוספים, העוסקים בשלושת ההיבטים של התחום כפי שהוא מוגדר בספרה: אתיקה של הבדיון, אתיקה של הקריאה ואתיקה של הביקורת. טרם קראתי הכל, אבל המאמרים שכבר קראתי מעניינים וחשובים ומבחינה זו גיליון 'מאזניים' זה (גיליון 323 כרך פ"ד) הוא אחד הטובים שכל אוהב ספרות וביקורת ראוי שישמור לו ממנו גיליון למוכרת.

ומכאן לגנות. יש משהו מקומם, לכאורה, בעצם המושג "ביקורת מוסרית" (כפרשנות ספרותית). שכן אין זה מושג נייטרלי כמו למשל "ביקורת אתית", או "ביקורת תרבות", אלא מושג טעון המחלק, מניה וביה,

את הספרים והסופרים למוסריים ולבלתי-מוסריים, חלוקה שונה משמעותית מן החלוקה לסתם ספרים גרועים וטובים. ואף שלא לכך בהכרח הכוונה, המתהדרים בביקורת מוסרית עלולים להיתפס כבני מעלה, כביכול, הנוטלים לעצמם סמכות לפסוק לשאר הקוראים מהו מוסרי ומה לא, ואלה צריכים גם לציית להם. נראה לי שהביקורת המוסרית עלולה להיות ביקורת שיפוטית גנועה בתקינות פוליטית, שהמרחק ממנה ועד הוקעה ופסילה איננו גדול, כפי שאמנם נראה בהמשך.

ובכן, מהי, בתמצית, הביקורת המוסרית של יצירות ספרות שבה מדובר? מנדלסון-מעוז במאמרה וגם בספרה מתארת אותה כדלהלן:

"ביקורת תרבותית (פמיניסטיות, פוסט-קולוניאליות והומו-לסביות), מונחות על ידי אידיאולוגיה ומנסות לקרוא בטקסט את העולות שהחברה עוללה לקבוצות מדוכאות בתוכה. החל משנות השבעים של המאה העשרים היחס אל הטקסט הספרותי השתנה: האמנות איננה נתפסת עוד כאמנות ללא אינטרס, אלא להפך, בכל טקסט חבוי אינטרס. כוחני של ההגמוניה התרבותית (גברית, לבנה, מערבית, סטרייטית וכדומה) המנסה לשמור על כוחה בעזרת הטקסטים שלה. את מקומה של ההגמוניה מנסה הביקורת החתרנית לערער."